

Krzysztof Rutkowski
Białystok

„Bukwar” Wasilija Burcowa jako zabytek piśmiennictwa Rusi Moskiewskiej

„Bukwar” (oryg. Букварь) został wydany w 1637 roku (pierwsza edycja w 1634 r.) i jest pierwszym drukowanym elementarzem do nauki gramatyki powstałym w Moskwie. Jego autorem i zarazem wydawcą był poddiaczy Wasilij Fiodorowicz Burcow, korektor Moskiewskiej Oficyny Drukarskiej (oryg. Московский печатный двор), później również zarządca samodzielnego oddziału tejże drukarni¹.

Elementarz Burcowa pod względem układu treści oraz merytorycznej zawartości w znacznej mierze korzysta z „Azbuki” Iwana Fiodorowa. Można się w nim dopatrzyć klasycznego dla tamtych czasów modelu uczenia gramatyki – poprzez poznawanie i czytanie najpierw liter, później sylab (dwu-, następnie trzygłoskowych), wreszcie całych wyrazów, liczb i na końcu opanowanie koniugacji i deklinacji. Różni się jednak „Bukwar” od „Azbuki” pewnymi redaktorskimi nowinkami, m.in. dydaktycznym wstępem traktującym o celach i metodach kształcenia, metatekstowymi zwrotami do czytelnika, mającymi koncentrować jego uwagę na szczególnie ważnych partiach materiału oraz zachęcać go do nauki (np. *ты же благоумное отроча сему внимай и от нижния ступени на вышнюю ступай* – transkrypcja K. R.), czy pierwszą świecką ryciną (przedstawiającą ukaranie niefrasobliwego ucznia). Te elementy każą w nim widzieć załóżek pierwszego w historii Rosji nowoczesnego podręcznika do nauki gramatyki².

¹ В. П. Богданов, Г. В. Карпюк, *От азбуки Ивана Федорова до современного букваря*, Москва 1974, s. 21.

² Ibidem, s. 21, 24.

„Bukwar”, oprócz nowatorskiej kompozycji, jest zabytkiem ciekawym również z tego względu, że powstawał na fali kolejnej już korekty dokonywanej w piśmienniczej spuściźnie okresu staroruskiego (tzw. trzeci wpływ południowosłowiański), która tym razem do Moskwy przywędrowała z ośrodków kulturalnych Rusi południowo-zachodniej³. Należałoby więc oczekiwać, że język zabytku – podobnie zresztą jak niemalże cała ówczesna literatura⁴ (zarówno świecka, jak i kościelna) – będzie odzwierciedlać silne wzorce cerkiewnosłowiańskie⁵. Pod tym właśnie kątem zabytek ten zostanie przeanalizowany.

Przed przystąpieniem do analizy warto jednak ustalić, do jakiego wzorca będziemy „Bukwar” porównywać. Sam bowiem termin „język cerkiewnosłowiański” – nawet jeśli się go uzupełni wzmianką o ruskiej redakcji – jest mało precyzyjny. Należy pamiętać, że język ten nie był monolitem, a tworem zróżnicowanym – zarówno pod względem terytorialnym (np. wariant moskiewski i wariant kijowski), jak i w perspektywie chronologicznej (wpływ ewoluującego języka potocznego, ale też przeprowadzane co jakiś czas i nie mające niczego wspólnego z jego naturalnym rozwojem korekty). Na przykład w XII wieku bliższy był kanonicznej postaci scs niż kiedykolwiek później, a odmianka staroukraińska różniła się od wielkoruskiej chociażby sposobem realizacji psł. *g. Nie mniej jednak dla wszystkich tych odmianek można zdefiniować pewne cechy wspólne (na przykład: metateza ze wzdłużeniem, nagłosowe *je*, grupa *št'* < *gt, *kt, *tj, fleksja *-ago* w Gen. sing. części imiennych), które będą ich południowosłowiańskim wyróżnikiem na tle żywego języka Słowian wschodnich.

W artykule zostaną scharakteryzowane jedynie wybrane osobliwości z zakresu fonetyki oraz fleksji imiennej i werbalnej. Priorytetowo będą traktowane takie cechy, które umożliwią określenie specyfiki języka „Bukwaria” i tym samym wskażą, na ile jest on zabytkiem cerkiewnosłowiańskim, a na ile ruskim.

³ Б. А. Успенский, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*, Москва 1994, с. 87–88.

⁴ Л. П. Якубинский, *Избранные работы. Язык и его функционирование*, Москва 1986, с. 150.

⁵ Co ciekawe, cerkiewszczyzną posługiwano się wówczas nie tylko w piśmie ale i w mowie – szczególnie w debatach naukowych oraz przy okazji spotkań towarzyskich wyższych sfer (por. Б. А. Успенский, *Краткий...*, s. 89).

Osobliwości fonetyczne

1. kontynuanty *o*, *e* – dawne samogłoski nosowe w zabytku – podobnie jak w najstarszych tekstach cerkiewnoruskich – są kontynuowane w postaci zdenazalizowanej, dostosowanej do stosunków artykulacyjnych panujących w lokalnym języku potocznym. Na miejscu *o* mamy więc *u* (oddawane przez *ŭ* lub *ю*), a zamiast *e* jest wprowadzone *'a* (w trojkiej dystrybucji graficznej: *ѡ*, *ѡ* bądź *ѡ*), por. *быѡша* (5v)⁶, *гнѣваѡсѡ* (62r), *бываѡхѡ* (63r), *сѡдѡ глѡу клѡтвы* (63r), *зѡбѡ* (64r), *мѡдра* (72v), *начѡло* (77v), *ѡзыкѡ* (85r). W zdecydowanej większości analizowanych form odnosowane samogłoski korespondują z ich scs odpowiednikami, np. *быѡша* – *быѡша*, *зѡбѡ* – *зѡбѡ*, *ѡзыкѡ* – *ѡзыкѡу* itd. W kilku tylko przykładach została naruszona etymologiczna korelacja *e* – *'a*, przy czym nie miało to podłoża fonetycznego, a raczej było spowodowane zachodzącymi w języku staroruskim wyrównaniami morfologicznymi, por. *вѡ концы же кѡнижны* (3v), *ни отроковицы его* (60v). W Gen. sing. mamy tu wyrównaną do wzorca twarodematowego końcówkę *y*, choć pierwotnie w tym przypadku u rzeczowników *ja-tematowych było *e*, które przez Słowian wschodnich powinno było zostać zaadaptowane do *'a* (szerzej o tym w części: Fleksja imienna, p. 2);

2. kontynuanty jerów napiętych (przed jotą) – bez względu na pozycję niemalże w całym zabytku są one oddawane za pomocą liter *ы*, *ї*, np. *бытїе* (1r), *сѣтин* (3v), *чтенїе* (6r), *днїй* (59r), *покрыемѡ* (78v), *писанїѡ* (91r). W tym przypadku bezsprzecznie mamy do czynienia z tradycyjną formułą zapisu, w XVII w. nie mającą nic wspólnego z wymową, ponieważ jak wiadomo, półsamogłosek ani w ówczesnym języku staroruskim, ani nawet w cerkiewnosłowiańskim dawno już nie było. O tym, że jest to zapis standaryzowany, można się też przekonać, obserwując rozbieżności w sposobie oznaczania pozostałości po jerach słabych i mocnych przed jotą w zabytkach, które rejestrują mowę potoczną. Z jednej strony znajdziemy tam tradycyjne formy z *i*, *y*, np. *божию*, *милостивын*, z drugiej zaś warianty z *o*, *e* lub zerem dźwięku, oddające ich rzeczywistą (lub zbliżoną do niej) wartość artykulacyjną, por. *бедной полоняникъ*, *вѣстью*, *стороженъ*, *третью*, *оумышление*⁷. Na takie przykłady – co prawda nieliczne i strukturalnie jednolite – można

⁶ W nawiasie jest podany numer karty oraz symbol strony przedniej (recto) bądź tylnej (verso). Numeracja jest zgodna z odczytaną z zabytku.

⁷ Źródło przykładów: С. П. Обнорский, С. Г. Бархударов, *Хрестоматия по истории русского языка*, ч. 1, tekst: *Переписка Ивана Грозного с Василием Грязным*, Москва 1999, с. 260–268.

się również natknąć w badanym zabytku, np. **мѡжей** (8r), **заповѣдей** (57v), **пѡтеѣ** (73v), **родителеѣ** (75r), **бѡкварей** (96v);

3. kontynuanty pozostałych jerów – o ile pozostałości po jerach napiętych w jakimś stopniu mogą wskazywać na wschodnio- lub południowosłowiańską proveniencję wyrazu, albowiem scs **ѣj**, **ѣj** > **yj**; **ѡj**, **ѡj** > **ij**, a staroruskie **ѣj** > **oj**; **ѡj** > **ej**; **ѣj**, **ѡj** > **øj**, to w przypadku pozostałych (nie-napiętych) jerów możliwości w tym zakresie są mocno ograniczone. Wiąże się to z faktem, że w obu językach ewoluowały one w tym samym kierunku, tzn. **ѣ** > **o**; **ѡ** > **e**; **ѣ**, **ѡ** > **ø**. Taki też obraz zaniku oraz wokalizacji jerów wyłania się z analizowanego tekstu. W ogólnym zarysie prezentuje się dość jednolicie, natomiast w szczegółach, ujawniających się na poziomie grafii i ortografii, jest bardziej skomplikowany i zbyt obszerny, aby można go było wyczerpująco potraktować w jednym artykule;

4. przestawka ze wzdłużeniem – pod tym względem „Bukwar” nie dopuszcza nawet najmniejszych odstępstw od wzorca scs. W tekście niepodzielnie panują formy z grupami **ра**, **ла**, **ре**, **ле** przy całkowitym braku ich pełnogłosowych odpowiedników, np. **младыа** (4v), **млеко** (5v), **дражае** (8v) **шлема** (54r), **власа** (63v), **гра̑** (63v), **врага** (65r), **сладок'** (73v), **посрамотитѣ** (74v), **златѣ** (78r), **премѣдрѣ** (79v), **нравы** (92v), **преложил'** (96r), **время** (96v). Ale i tu można doszukać się śladów wpływu języka potocznego, które – jak się wydaje – są widoczne w połączeniach **ре**, **ле** kontynuujących wcześniejsze **рѣ**, **лѣ** z graficznym **ѣ**. Wyjaśnijmy, że **jat'** w języku scs było wymawiane jako dźwięk pomiędzy **a** a **e**, i w takiej postaci artykulacyjnej na gruncie słowiańszczyzny wschodniej ani się nie zdołało przyjąć, ani tym bardziej się nie rozwijało. Inaczej było z jego staroruską dystrybucją, gdzie początkowo miało wartość m.in. dyftongu **ię**, który jednak jeszcze przed wiekiem XVIII w znacznej części gwar wielkoruskich zrównał się w wymowie z samogłoską **e**⁸. Niewykluczone więc, że właśnie to zjawisko odzwierciedlają odnotowane w zabytku warianty przestawki z wtórnym grafemem **ѣ** na miejscu pierwotnego **ѣ**;

5. nagłosowe **je-** – w zasadzie zostało odnotowane w wyrazach powstałych tylko od rdzenia *jedin, por. **единого** (63v), **едино** (64r), **воедино** (76r), **єдинородныа** (99r), **єдиницаа** (102r), ale i tak nie wykazuje nawet najmniejszych odchyień w stronę powstałego z tej samej praformy wsl. **o**, z którym to na gruncie staroruskim niewątpliwie musiało mieć styczność. Kontynuuje zatem wzorzec scs;

⁸ В. В. Иванов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1964, с. 201–202.

гѣюциѣ (78r), болашиа (81r), твораѣиѣ (82r), który okazał się na tyle konkurencyjny wobec swojego ruskiego odpowiednika *učʹ, ačʹ*, że z czasem zajął jego miejsce;

10. udźwięcznienie przed spółgłoskami dźwięcznymi – dla klasycznego języka scs jest to zjawisko nieznane, ponieważ uniemożliwiał je związany wówczas ze spółgłoską *jer*. W tekście „Bukwaria” jest poświadczane zaledwie dwoma przykładami, por. *зѣгрѣрчѣскаго* (4r, 102v) oraz *здѣ* (103r), poza którymi dominują bądź to formy zgodne z wzorcem kanonicznym, por. *кʹ вѣшемѣ* (10r), *кѣвамʹже* (74r), *кʹдрѣгѣ* (77r), *ѡвратиши* (82v) bądź też wytworzone już po defonologizacji *jerów* cerkiewnosłowiańskie innowacje z samogłoską *o* na miejscu *jera* słabego, np. *содержите* (77r), *сотворшаго* (80r), *соборѣ* (97r). Zapisy rejestrujące udźwięcznienie pozostają oczywiście w sprzeczności ze scs konwencją ortograficzną, nie są jednak zwiastunem jakiejś nowej normy (jak np. denazalizacja nosówek), a raczej wyjątkiem powstałym zapewne na wskutek błędu pisarza/drukarza, a mającym swe źródło w rzeczywistych stosunkach artykulacyjnych panujących w ówczesnym języku potocznym;

11. kontynuanty *r, l* – już w najstarszych ruskich zabytkach języka cerkiewnosłowiańskiego sonanty – z uwagi na ich brak w staroruskim systemie fonetycznym – były wymieniane na grupy złożone z *jera* i spółgłoski płynnej, a zatem graficznie przybierały postać *ѣr, ѣr, ѣl*. Kolejnym etapem rozwojowym była wokalizacja współtworzących je półsamogłosek, wskutek czego powstały grupy *or, er, ol*. I właśnie w takiej postaci graficznej i fonetycznej bez jakichkolwiek wahań są one kontynuowane w analizowanym zabytku, por. *наполенѣ* (4r), *верхннимѣ* (21r), *черна* (63v), *перваѣ* (75r), *содержите* (77r), *почерпеши* (79v), *ѡверзеніѣ* (88r).

Osobliwości morfologiczne

Fleksja imienna

1. Kategoria żywotności – w tym zakresie „Bukwar” dość konsekwentnie (choć nie bez wyjątków) unika wzorca klasycznego. Formy Acc. rzeczowników żywotnych są tu przeniesione z Gen., a zatem odzwierciedlają kategorię żywotności. I trudno się temu dziwić, skoro przypadki użycia Gen. w funkcji Acc. odnotowują już XI-wieczne zabytki piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego⁹. Przenikały do nich z języka potocznego, w którym konstitu-

⁹ Ibidem, s. 314.

owanie się kategorii żywotności trwało aż do wieku XVII. Konsekwencje tego procesu znalazły odzwierciedlenie w analizowanym tekście, w którym prawie bez wyjątku mamy formy z gramatycznym wyróżnikiem żywotności, por. **славѣславѣтъ бѣа** (6v), **чти ѿца** (59v), **воз'ненавидиши врага** (65r), **призва [...]** **ѣна** (81r), **поманѣ [...]** **мѣжа сѣа и премѣдра оучителя и вождя добра** (101r–101v). Acc. zrównuje się z Nom. tylko w jednym przypadku, por. **да ѣмѣ дѣхъ дыханіа** (1v), choć właściwie trudno tu ustalić, czy użycie starego Acc. odpowiada wyobrażeniu autora tekstu o żywotności-nieżywotności desygnatu wyrazu ‘*duch*’, czy niezależnie od niego jest przeniesieniem wzorca scs;

2. nowe końcówki Gen. i Dat. sing. rzeczowników na *ja – scs miękkotematowe rzeczowniki fem. pierwotnie w Gen. sing. miały końcówkę -ę (< psł. *ę) a w Dat. sing. -i (< psł. *i). Choć w zakresie użycia tych form przypadkowych materiał egzemplifikacyjny zabytku jest raczej skromny, to jednak wszystkie odnotowane w nim przykłady zgodnie odbiegają od stanu scs, por. **в' концѣ книжицы** (2v), **паче [...]** **дѣши** (8v), **ни отроковныцы его** (60v), **по лѣтствицѣ** (105v). Fleksja Dat. sing. na gruncie wschodniosłowiańskim musiała uzyskać prostą kontynuację w postaci -i, a końcówka Gen. sing. fonetycznie powinna była się przyjąć jako 'a i prawdopodobnie taką właśnie wartość fonetyczną otrzymała w najstarszych tekstach cerkiewnoruskich, na co wskazuje jej małowusowa dystrybucja graficzna na przykład w *Ewangeliarzu Archangielskim* (XI w.)¹⁰ czy XIII–XIV-wiecznym *Ewangeliarzu Ławryszewskim*¹¹. Tymczasem w analizowanym zabytku w Gen. sing. – nie licząc jednej zachowanej formy archaicznej, por. **Ѣ земаа египетскѣа** (58v) – występuje -i (ewentualnie -y po stwardniałych), a w Dat. sing. pojawia się -ě (w wymowie zapewne już zrównane z e). Brak możliwości fonetycznej kontynuacji tych końcówek bezpośrednio ze stanu scs¹² skłania do wniosku, że do tekstu „Bukwaria” musiały się one przedostać ze staroruszczyzny, w której wcześniej ukonstytuowały się w wyniku procesów wyrównawczych pomiędzy odmianą miękko- i twar-dotematowa¹³:

¹⁰ Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова, *Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели*, Москва 1997.

¹¹ T. Friedelówna, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Monografie sławistyczne 28, PAN Komitet Słowianoznawstwa, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1974.

¹² Fonetycznie ϵ nigdy nie przechodziło w i (w Gen. sing.), natomiast z i nie mogło się rozwinąć $\check{\epsilon}$ (w Dat. sing.).

¹³ Jeśli idzie o Gen. sing., musiała to być zmiana stosunkowo późna, ponieważ w zabytku nie ma nawet śladu po formach, które we fleksji zachowałyby przejęte z wczesnego staroruskiego Gen. tzw. trzecie jat'.

3. wahania fleksji w Nom. pl. rzeczowników i przymiotników niezłożonych na *o – w badanym zabytku również i w tym przypadku nie ma jednolitego wzorca. Z jednej strony mamy bowiem formy z wtórnym wsł. -y (przeniesionym tu z Acc. pl.), por. **БЫВАЮТЬ СМЫСЛЕНЫ И РАЗУМНЫ** (6r), **ТАКО И ПРАВЫ [...] ОУСТАВЫ** (92v), z drugiej zaś z pierwotnym ogólnosłowiańskim -i, por. **БЛ҃Х҃Ъ ФИЛОСОФИ** (3r), **ТАКО И ЗАКОНИ** (92v), **СОВѢТИ ТВОА** (94r), **НИИ [...] ѠВѢТИ** (97v). Ich stosunek ilościowy względem siebie jest mniej więcej taki sam, co pozwala wnioskować, że „Bukwar” próbuje trzymać się tradycji piśmienniczej, pozostając jednocześnie pod silnym wpływem lokalnego języka potocznego;

4. wariantowość i wahania końcówek Gen. pl. rzeczowników oraz przymiotników niezłożonych na *o – ogólny obraz tej części paradygmatu w zabytku prezentuje się dość niejednolicie, przez co pozornie może wydawać się nieco zagmatwany, ponieważ zostały w nim użyte 3 rodzaje form. Po pierwsze – genetycznie pierwotne, ogólnosłowiańskie (równe Nom. sing.), ale w XVII-wiecznej ruszczyźnie uchodzące już za archaiczne, a zatem podtrzymywane scs tradycją piśmienniczą, por. **Ѡ НЕПРАВЕДНЫѢЪ БЕЗЪЗАКОННИКЪ** (57r), **Ѡ ЕРЕТИКЪ НАОУЧЕНИ БЫША** (100r), **ПАЧЕ ВСѢХЪ ЯЗЫКЪ** (100v), **СѢХЪ ѠЦѢ** (101r), **БЖѢВЕНЪ ДОГМАТЪ**, **БЛГОВОННЪ АРАМАТЪ** (104r). Po drugie – pod względem strukturalnym znane językowi scs (*i-tematy z fleksją -ij), ale fonetycznie przekształcone¹⁴ na wzór analogicznych staroruskich, por. **ЗАПОВѢДЕЙ** (57v), **ПѢТЕЙ** (73v). I wreszcie po trzecie – wtórne, z końcówkami zapożyczonymi bezpośrednio z języka staroruskiego, noszącymi znamiona międzyparadygmatycznych wyrównań do dawnych tematów na *ŭ (-ow), np. **ДА НАНАСЛѢДѸЕТЪ [...] ГРѢШНИКВЪ** (72v), **ЧЮЖДИХЪ БОГВЪ** (99v) bądź na *ĭ (-ej < ѡj), por. **МѢЖЕЙ** (8r), **РОДИТЕЛЕЙ** (75r), **БѢКВАРЕЙ** (96v);

5. końcówka -ago w Gen. sing. twar-dotematowych przymiotników złożonych, imiesłowów, zaimków i liczebników – z pochodzenia cerkiewnosłowiańska, ma postać węzła morfologicznego powstałego z dawnego, zaświadczonego zresztą w tekstach scs -ajego. Dominuje w całym tekście zabytku, pozostając w opozycji do wsł. odpowiednika -ogo, bezpośrednio utworzonego z wcześniejszego -ago (< *a-jego) poprzez wyrównanie analogiczne do Gen. sing. zaimka **тѣ** – **того**, por. **ТАКОВАГО** (3v), **СѢАГО** (6r), **БЖѢВЕННАГО** (9v), **ПРІЕМЛЮЩАГО** (59r), **ВСАКАГО** (59r), **НАРИЦАЕМАГО** (86v), **СѢБѢИШАГО** (106v). Jedynym wyjątkiem łamiącym konwencję scs jest liczebnik **ѢДИНОГО** (106r);

¹⁴ Por. Osobliwości fonetyczne, pkt. 2.

6. zaimek anaforyczny **и** (< *jъ) – zaimka tego w postaci Nom. sing. nie rejestrują nawet najstarsze słowiańskie zabytki piśmiennicze. Nie brakuje natomiast przykładów jego użycia – również w tekstach stosunkowo późnych – w formie Acc. sing. W staroruszczyźnie, zapewne z racji na swoją niewyrazistość morfologiczną (homonimiczność m.in. w stosunku do spójnika o takiej samej budowie), nie utrzymał się on w tej formie przypadkowej, dość szybko ulegając wyparciu przez Gen. sing. **его**. W tekście „Bukwaria” jest reprezentowany raczej sporadycznie, co oczywiście nie koresponduje z normą języka scs (tym bardziej jego wczesnych lokalnych redakcji), ale też świadczy o jego archaicznym już wtedy statusie, por. **люба и** (79v), **сотворшаго и** (80r). Podobnie jak w języku staroruskim (i pod jego wpływem) w zabytku prawie wyłącznie jest stosowana forma **его**, por. **сѣтити его** (59r), **просвѣтити его** (74r), **изжнеши его** (74r), **накажеши его** (74v), **похваляте его** (91v);

7. bezokolicznik – w tym zakresie „Bukwar” bez najmniejszych nawet wahań stosuje formy na *-ti* – i to nie tylko pod naciskiem, ale również w pozycji poakcentowej, np. **прочести** (9v), **привнести** (10r), **боатиса** (80r), **оставити** (99r), **произвести** (105r). Mając na uwadze fakt, że w ówczesnym języku potocznym, a przynajmniej w gwarach północnowielkoruskich, końcówka bezokolicznika już dawno utraciła wygłosowe nieakcentowane *i* i przekształciła się w *tb*¹⁵, formy odnotowane w zabytku należy uznać za podtrzymywane tradycją piśmienniczą cerkiewizmy.

Fleksja werbalna

1. czas przeszły – w zabytku jest egzemplifikowany przez wszystkie znane nam z prasłowiańszczyzny formy wyrażające tę kategorię gramatyczną, tzn. przez: aoryst **бысте** (76r), **рече** (81r), **заповѣда** (84v), **наоучихомса** (91v), **оутвердиста** (98v); imperfectum **баше** (85r), **не имашѣ** (85r), **гадашѣ** (85v), **глаголаше** (92r); perfectum **еси неразѣмѣлъ** (9v), **родил'** (73r), **терпѣла естъ** (81v), **есть сотвориъ** (89r), **приложили** (93v), **нѣстъ оустроилъ** (95v) oraz plusquamperfectum **небѣ бо [...]** **сѣлаа** (3r). Konfrontując stan zabytku z XVII-wieczną ruszczyzną, należy podkreślić, że w tamtym czasie pozostało w niej już tylko byłe perfectum, które dość wcześnie, bo mniej więcej od XII wieku¹⁶, zaczęło się przekształcać w uniwersalne pra-

¹⁵ В. В. Иванов, *Историческая...*, s. 400.

¹⁶ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1989, s. 234.

eteritum¹⁷, pozbywając się jednocześnie czasownika posiłkowego. Stąd wniosek, że powyższe egzemplifikacje – oprócz form perfectum – to restytuowane w oparciu o wzorzec kanoniczny relikty;

2. ściągnięte imperfectum – nie licząc jednego wyjątku **нмѣахѣ** (93r), w zabytku dominuje stadium rozwojowe imperfectum z sufiksalnym węzłem morfologicznym **-ach-/-aš-** powstałym w wyniku kontrakcji z wcześniejszego **-ěach-** (por. przykłady wyżej). Formy zawierające ściągniętą postać sufiksu należałoby kwalifikować albo jako archaiczne już wtedy staroruskie, albo tylko zruszczone scs. Dodatkowo, przykłady **баше** (< **бѣаше**) oraz **не нмѣахѣ** (< **нмѣахѣ**) odzwierciedlają hiperpoprawną, niezgodną z etymologią dystrybucję **'a** za pomocą jusa małego, który mógłby tu błędnie sugerować obecność wcześniejszego nosowego **ε**¹⁸;

3. miękkie **tb** w 3 sing. i pl. czasu teraźniejszego – była to końcówka wschodniosłowiańska (fonetycznie kontynuująca pie. ***ti**), natomiast w języku scs normę stanowiło etymologicznie niejasne twarde **tъ** z wygłosowym jerem tylnym. Rуска cerkiewszczyzna wykazuje w tym zakresie wahania – mamy w niej bowiem oba warianty fleksyjne. Podobną niejednolitość można zaobserwować w analizowanym zabytku, przy czym postaci zruszczone, choć obficie udokumentowane, są ograniczone jedynie do czasownika **быти** w czasie teraźniejszym, por. **сѣтъ** (2v), **есть** (73v), **нѣтъ** (91r), oraz w nieregularnej formie aorystu, por. **бытъ** (3v). Jest jeszcze forma **имать** (75v), która w tekście wystąpiła tylko raz, wobec czego należy ją potraktować jako wyjątek noszący znamiona błędu drukarskiego. Wszystkie inne czasowniki w 3 sing. oraz pl. pod względem fleksji zgodnie odpowiadają stanowi scs, np. **пойдетъ** (10r), **подобаеъ** (88v), **глаголютъ** (89r), **пишѣтъ** (89v), **хвѣдаѣтъ** (101r), choć teoretycznie mogłaby to być też nowa końcówka czasowników staroruskich **tъ** (z wyłączeniem już wtedy zwyczajowym **ъ**).

W artykule zostały scharakteryzowane jedynie niektóre osobliwości badanego zabytku. Przedmiotem analizy były wybrane cechy z zakresu fonetyki i fleksji, w związku z czym opracowanie to nie wyczerpuje tematu. Niemniej jednak ustalone w toku powyższej analizy fakty pozwalają na wyciągnięcie ogólniejszej konkluzji na temat specyfiki języka „Bukwaria”. Z jednej strony jest on dość mocno osadzony w cyrylo-metodejskiej tradycji

¹⁷ Pod względem formy perfectum oraz praeteritum są tożsame, różnią się natomiast odpowiednio: wskazaniem na czynność (bądź stan) dokonaną – wskazaniem na dowolną czynność (bądź stan) mającą miejsce w przeszłości, bez odniesienia do kategorii aspektu.

¹⁸ Taki zapis może wynikać z tego, że w piśmiennictwie ruskim już od XII w. wypracował się zwyczaj oznaczania za pomocą grafemu **а** nie tylko **'a** pochodzenia nosowego, ale również każdego innego (po dawnych spółgłoskach półmiękkich). Por. В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1963, с. 36.

piśmienniczej, na co wskazuje na przykład bezalternatywne dla wschodniosłowiańskiego pełnogłosu zachowanie przestawki, grupa *št'* wobec wsł. *č'* czy imienna fleksja *-ago* w odmianie złożonej pozostająca w opozycji do ruskiego *-ogo*. Z drugiej jednak strony zabytek nosi wyraźne piętno języka lokalnego, tzn. wielkoruskiego dialektu moskiewskiego, co znalazło wyraz m.in. w rezygnacji z konsekwentnego i zgodnego z etymologią użycia jusów (a zatem i oznaczanych przez nie nosówek), wymianie scs sonantów na ich wschodniosłowiańskie odpowiedniki *or*, *er*, *ol*, rozwoju kategorii żywotności czy częściowym wprowadzeniu do 3 sing. i pl. praes. czasowników rodzimej końcówki *-ṭb*. Reasumując, „Bukwar” cechuje nieustabilizowana ortografia, czerpiąca raz to z wzorca scs, raz z języka potocznego, a jeszcze innym razem korzystająca z obu tych źródeł, oraz wahania w zakresie form fleksyjnych, szczególnie w przypadku części imiennych.

Źródło:

Б. В. Федерович, *Азбука*, Типография Троицко-Введенской перкви, Москва 1885 (przedruk oryginalnego wydania z 1637 r.).

S U M M A R Y

The paper is focused on linguistic analysis of the 17th century Vasilij Fiodorovich Burcov's "Bukvar". It was the first printed grammar handbook issued in Moscow.

The research which was directed towards selected phonetics and morphological features shows that the analyzed text is differentiated in respect of its language. On the one hand it is strongly settled in Cyrilo-Methodian writing tradition due to presence of typical Old Church Slavonic (abr. OCS) elements such as: metathesis *TraT*, *TlaT*, *TreT*, *TleT* vs. East-Slavonic pleophony, consonant sequence *št'* vs. East-Slavonic *č'* or adjective ending *-ago* vs. East-Slavonic *-ogo*. On the other hand it bears the seal of the local language, it means 17th century Moscovian dialect, which could be found in the following linguistic elements: native *or*, *er*, *ol* instead of OCS sonorants *r*, *l*, denasalized volwels *'a*, *u* vs. OCS nasals *ę*, *q* (inconsistent using of yus' letters), category of animacy, ending *ṭb* in 3rd sing. and pl. in present conjugation vs. OCS ending *ṭb*.

Finally, unsettled orthography is typical for "Bukvar" that uses, firstly, the OSL classical model, secondly, the native East-Slavonic language model, or, thirdly, both of them. Additionally, there were detected meaningful variations at the flectional forms in the "Bukvar" which were particularly noticed in nouns and adjectives paradigm.